

„VY JSTE TAKOVÉ KOUZELNÉ DĚVČÁTKO“:
O FORMÁCH NÁSILIA VO VÝSKUME
ZAMERANOM NA BEZDOMOVECTVO

BARBORA BÍROVÁ

Mgr. Barbora Bírová, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Anthropictures, z. s., e-mail: barbora@anthropictures.cz

The study focuses on the process of ethnographic field research among homeless people from the perspective of researcher. It presents methodological approaches vis-à-vis initial ideas about the field research before going out to the field. The study covers the problematic aspects of the course of the research, from entry in the field up to the generation of data in relation to the changing positionality of the researcher. It shows how the relationship between the contact persons and the researcher changes in a given situation on the basis of the different characteristic features of the public and the private space and the forms of power that affect this space. Emphasis is placed on gender issues in the field and on how this fact influences the field research, contacts and the researcher. It describes the various forms and contexts of violence, from symbolic up to sexual ones. The study asks questions about how violence can be minimised during field research, and offers proposals for solutions.

Key words: violence, gender, homelessness, power

Dnes to bolo zas plné napätia. K Ivete a Janovi¹ som prišla už pred siedmou, je utorok, takže Jano išiel fárať², utorňajšia klasika, otvorené kontáky, budú jogurty. Chcela som využiť dobu, čo bude Jano preč, aby som mohla s Ivetou hovoriť o tom, čo sa dialo minulý týždeň. Volala mi, že nech dnes skoro ráno prídem, od minulého štvrtka sme sa nevideli. V telefóne vravela, že radšej prespala inde...

Štyri dni mimo, to sa už dlho nestalo. Iveta si ma posadila ako obvykle na prah ich budy, uvarila kávu a mlčala. Usmiala som sa na ňu a mlčala tiež, aby si nepripadala ako pri výsluchu. Hrnček so slonom, ten je už tuším môj. Sedíme a kávičkujeme, po chvíľke mlčania spustí. „Vieš, ja som sa bála prísť. Nikto nevedel, že kam som šla.“ Hovorí o tom, ako sa bála vrátiť späť, lebo tušila, že sa bude opakovať to, čo sa už udialo pred mesiacmi. Spomína, ako ju Jano chytil za

1 Všetky uvedené mená sú vymyslené, skutočné mená informátorov a informátoriek boli anonymizované.

2 Fárať znamená v emickej perspektíve hľadať a vyberať v košoch a kontajneroch, prakticky môže ísť o čokoľvek, čo môže byť prínosné pre okamžité využitie, ale môže to byť predmetom následného predaja či výmeny. V tomto prípade išlo o potraviny.

vlasy a ťahal niekoľko metrov betónom, smerom k lúke. Pýta sa, či si to viem predstaviť. Neviem. Premýšľam, aké to asi je, keď ti niekto, komu veríš a od koho očakávaš oporu, ubližuje? Hovorí, že možno najväčším ponížením bolo opakovanie to, že ostatní sa dívali. „Bari, celé kolená som malá odreté, Jula a Fero sa pozerali.“ Povedal na to niekto niečo? „Nepovedali nič... keby povedali, aj tak nič, Jano by neprestal, alebo by ma bil dnu...“

„Vieš, on žiarli, ja už som si našla tuná aspoň niečo, chodím pomôcť riadiť³... on je celý deň tu, preberá sa zhnitou zeleninou, to není pre chlapa.“ Pýtam sa, prečo by sa to malo opakovať a či sa to stalo viackrát predtým. „Ale asi to tak má byť, neviem, no ja nie som jeho manželka, takže by nemal, my spolu iba sme.“

„Ale tak to vieš, keď ty budeš mať muža, tak sa aj vydáš? To už budeš jeho. Ale tak ty si ešte mladá, také dievčatko. A prečo nie si ty vydatá, máš vôbec deti?“

Iveta dopíja kávu a odchádza smerom k ostatným, na cigaretu.⁴

Úvodná terénna poznámka je zložená z nadväzujúcich udalostí jedného z rozhovorov. Vznikla bezprostredne v ten istý deň, v čase, keď som mala voľnú chvíľu, zápisom do notesu. Pri uvažovaní, ktorú časť z terénnych poznámok vybrať, som mala na výber z troch geograficky odlišných terénov.

Svoj výskum som začala v máji 2012, na strednom Slovensku, v Žilinskom kraji, v komunite, ktorá spoločne žila na jednom území, jej zloženie bolo veľmi rôznorodé, žili v nej jednotlivci, ale aj celé rodiny, spoločne s deťmi, vekovo a rodovo bola tiež rôznorodá. Pokračovala som vo výskume v Prahe, s viacerými menšími skupinami na periférii mesta, kde vzájomné interakcie týchto skupín boli odlišné v ich každodenných praktikách. Následne na to, tiež pre porovnanie s veľkomestom a pre trajektórie, akými sa začal môj terén uberať, som začala skúmať aj v Kladne. Dokopy som bola v kontakte s viac než stovkou osôb, mužov, žien, mladistvých i detí, z toho som opakovane a aktívne trávila časť približne s osemdesiatimi osobami.

Mnohé z prejavov, každodenných praktík a interakcií vnútri jednotlivých komunit a rovnako tak i s ďalšími aktérmi mimo konkrétnej komunity sa opakujú. Čo je však dôležité, práve prejavy, ktoré súvisia s formami násilia, sú prítomné od začiatku – toto som však začala až s odstupom času považovať za podstatnú tému, o ktorej treba hovoriť, či písať. Prečo s odstupom a neskôr, vysvetlím v texte nižšie.

V tomto príspevku si kladiem za cieľ odpovedať na otázku, akými formami sa prejavuje násilie v rámci výskumu upriameného na bezdomovecťvo v kontexte rodovej perspektívy. Mojm cieľom nie je poňať tému násilia a bezdomovectva vo všetkých jeho perspektívach, ale ponúknuť môj pohľad, vychádzajúci z mnou realizovaného terénneho výskumu, analýzy dát a mojich reflexií. Snažím sa predstaviť niekoľko príkladov, ktoré sú ilustráciou empirického materiálu, teda dát, vytvorených počas uplynulých štyroch rokov výskumu.

ETNOGRAFIA AKO NÁSTROJ SKÚMANIA BEZDOMOVECTVA

Skúmaniu toho, ako ľudia bez domova reflektujú svoju odolnosť, čo a akým spôsobom na nich vplýva, som sa začala venovať v roku 2012. K výskumu pristupujem prostredníctvom perspektívy sociálnej antropológie, čo znamená, že uplatňujem pred-

³ Upratovať.

⁴ (Terénna poznámka, 3. 8. 2012).

všetkým rôzne typy kvalitatívnych metód, ktoré mi umožňujú vytváranie dát, prednostne tak to, čo nazývame etnografiou. Pod pojmom etnografia môžeme chápať všeobecnú metódu, ktorá sa používa pre uplatňovanie antropologickej praxe (Hammersley, Atkinson, 2007: 3), je to však rovnako špecifická výskumná metóda, označujúca sa ako zúčastnené pozorovanie.

Práve kvalitatívny výskum a kontextová špecifickosť môže ozrejmiť určitý typ správania a používania praktík, čo platí aj pre výskum zameraný na bezdomovecstvo. Ako uvádza napríklad Emerson s kolegami (1995), zúčastnené pozorovanie je jednou z kľúčových metód kvalitatívneho výskumu, počas ktorého výskumník či výskumníčka zostávajú dlhodobo v prirodzenom prostredí skupiny; podstatným cieľom je zažitie, spoznanie a podieľanie sa na živote skúmanej sociálnej skupiny (Emerson, Fretz, Shaw, 1995). Zároveň, slovami Spradleyho (1980), etnografický výskum je charakteristickým znakom socio-kultúrnej antropológie (Spradley, 1980: 3).

O dlhodobý kontakt s terénom som sa snažila už od začiatku, pri niekoľkomesačnom zotrúvaní so skúmanou sociálnou skupinou, čo sa darilo najmä v zmienom slovenskom teréne. Vďaka tomu, že aktéri a aktérky žili na jednom území, v blízkosti, bolo možné tráviť s nimi čas každodenne. Aj v ďalšom pokračovaní, či už v pražskom alebo kladnianskom teréne, som sa usilovala o to, aby som sa podieľala na každodennosti informátorov a informátoriek, i keď šlo prevažne o pravidelné navštevovanie, nie stacionárny výskum. Keď hovorím o tom, že som prešla troma geograficky rôznymi terénmi, je zrejmé, že „terénov“ je v rámci tejto skúsenosti fakticky viac, pretože nejde iba o geografické vymedzenie. Ako uvádza Gupta a Ferguson (1992, 1997), odlišnosti kultúr sú do istej miery založené na neproblematickom rozdeľovaní priestoru, to sa môže prejavovať napríklad opomínaním kontaktu či konfliktu. V rámci prostredia globálneho sveta nie je jasná hranica terénu, nie je zrejmé, kde sa terén končí „tu“ a kde sa začína „tam“. Zažívanie priestoru je vždy sociálne konštruované.

„Ty takto chodíš s náma, ale o mňa se do té doby nikdo nezajímal, neptal se mě jak se mám.“ (muž, vek 64 rokov, Kladno)

V rámci príprav na terénny výskum s ľuďmi bez domova by som rada zmienila prácu Bourgoisa a Schonberga, ktorí sú iste veľkým zdrojom inšpirácie a poznania v rámci terénneho výskumu tohto typu, pričom vo svojej práci rovnako využívajú metódu zúčastneného pozorovania (Bourgois, 2003; Bourgois, Schonberg, 2009). Išlo napr. o výskum zameraný na dilerov drog v New Yorku (Bourgois 2003), kde sa Bourgois sústredil na interpretácie rezistencie, popisoval študovanú sociálnu skupinu ako určitú subkultúru, s alternatívnymi spôsobmi zadosťučinenia, či uspokojenia zo svojho statusového postavenia, využíval metódu zúčastneného pozorovania. Podobne to bolo i v rámci dvanásťročného terénneho výskumu, sústredného na narkomanov, žijúcich v uliciach San Francisca, ktorý zrealizoval Bourgois spoločne s Schonbergom (Bourgois, Schonberg, 2009). V kontexte môjho výskumu je pre mňa inšpiráciou jednak dlhodobý terénny výskum v náročnom prostredí, tímová spolupráca Bourgoisa a Schonberga, ktorá nie je bežným štandardom sociálnej antropológie, ako aj ich snaha o angažovanosť. Ako uvádzajú autori, úsilie o politickú a morálnu angažovanosť v prospech študovanej populácie považujú za dôležité (Bourgois, Schonberg, 2009: 320).

Čo sa týka použitej metodológie, predstava realizácie pološtruktúrovaných či hĺbkových rozhovorov sa ukázala viackrát ako neuchopiteľná a často skôr kontraproduktívna. Skutočnosť, že zúčastnené pozorovanie je osožnou metódou pre tento typ

výskumu a vytvárania poznania, potvrdzujú i práce tunajších kolegov (napr. Hejnal, 2012). Neformálne rozhovory nielen medzi informátormi a informátorkami, ale aj medzi nimi a mnou (Fox, 2009), sú osožnejším spôsobom, často aj prirodzenejším a vyplývajúcim popri nejakej inej činnosti.

PARTICIPÁCIA NA KAŽDODENNOSTI

„Ja som si myslela, že ty budeš taká fajnová, že sa ti bude hnušiť s nami chodiť.“
(žena, vek 50 rokov, Praha)

Práve participácia na každodenných praktikách mi umožnila pochopiť stratégie správaní, nadviazanie vzťahov a budovanie vzájomnej dôvery. Vzhľadom na rozličné psychiatrické diagnózy, vrátane závislostí – či už na alkohole, alebo na omamných látkach, často tvrdých drogách –, bolo podieľanie sa na ich činnostiach kľúčovou metódou, vhodnou z dlhodobej perspektívy trávenia spoločného času a vytvárania dát. V prípade drogovy závislých informátorov som svoje aktivity počas výskumu opakovane konzultovala i so sociálnymi pracovníkmi, rovnako tak s odborníkmi s psychologickým a psychiatrickým vzdelaním.

Formou či mierou participácie na aktivitách skúmanej skupiny sa zaoberal Spradley (1980), ktorý okrem iného vytvoril určitú škálu participácie, od pozorovania aktivít a aktérov až po úplné zapojenie výskumníka alebo výskumníčky a podieľanie sa na daných aktivitách (Spradley, 1980: 58–62). Participácia na každodennosti bola pre mňa veľmi dôležitou súčasťou. V praxi znamenala podieľanie sa na zabezpečení jedla, napríklad faramím alebo získaním ovocia a zeleniny vďaka dohode s prevádzkou miestneho skladu. Ten tovar, ktorý už podľa zamestnancov skladu nevyhovoval podmienkam predaja, darovali práve ľuďom z mnou skúmanej komunity. S tým bolo spojené preberanie a čistenie jedla, jeho tepelná úprava, zdieľanie a tiež konzumácia. Zapájanie sa do zháňania potravín a ich zdieľanie sa ukázalo ako jedna z kľúčových činností pre získavanie si dôvery a nadviazovanie hlbších vzťahov s mojimi informátormi či informátorkami. Situácie spojené so zaobstarávaním potravín boli opakovanými prejavmi toho, čo kto považoval za čisté a nečisté (Douglas, 2001) – viacerí z informátorov a informátoriek odmietali konzumáciu vyfáraných mliečnych výrobkov a mäsa, bol to jeden z prejavov bariér medzi členmi a členkami v rámci jednotlivých komunit. Najmä bravčové mäso a hydina boli časťou komunity považované za niečo nečisté, čomu sa pri konzumácii vyhýbali. Hlavnou príčinou neboli hygienické pravidlá, súvisiace s tým, že mäso nie je dostatočne tepelne upravené, alebo tým, že môže byť vyfárané z kontajnerov. Príčinami boli predstavy o nečistote, sprevádzané strachom z dôsledkov konzumácie bravčového mäsa alebo hydiny. To sa prejavovalo tak, že časť komunity, riadiaca sa týmto pravidlom, bola pohoršená z ostatných, ktorí tieto mäsové výrobky konzumovali, a štítla sa ich pri spoločnom jedle. To je dôležité kvôli vyššie zmienenému zdieľaniu jedla, ako aj kvôli potenciálnemu vytváraniu konfliktov, ktoré práve na základe potravín v komunite vznikali. Bolo to tak napríklad vtedy, keď sa zmiešali s mäsovými výrobkami iné potraviny, ktoré mala v pláne konzumovať druhá časť komunity. Praktiky spojené s výberom, získavaním a konzumáciou jedla boli sprevádzané s prejavmi hnusu a pohŕdaním, teda morálnymi emóciami, ktorými jedni odsudzujú iných (Haidt, 2003).

Medzi ďalšie činnosti patrili zber papiera či farebných kovov a ich odnášanie do zberu, čo bola jedna z foriem možného získania financií.

Ďalšia aktivita sa týkala dochádzania na úrad či poštu, napríklad z dôvodu vybavovania dokladov alebo dávok v hmotnej núdzi. Podieľanie sa na tejto aktivite bolo dôležité z toho dôvodu, že pri návštevách úradu nebolo pracovníkom úradu zrejmé, či robím výskum, alebo si idem vyzdvihnúť dávky, pričom som sa opakovane stretávala s rovnakým ponižovaním ako informátori a informátorky. Konkrétne hovorím o slovom ponižovaní zo strany ostatných osôb čakajúcich na úrade alebo pošte, opakovane sa na nich zúčastňovali i úradníci: opakovali sa urážky ako „Ty špina!“ „... smrdíš jak tchor...“, „... skurvené nemakačenká...“, „Vypadnite odtiaľto, lebo zavolám políciu“ adresované mne i mojim informátorom a informátorkám. Opakovaná bola aj skúsenosť s políciou (väčšinou mestskou), keď sa jej príslušníci domáhali, aby sme opustili verejné priestranstvo – väčšinou lavičky na námestí, trávnik pod stromami pri supermarkete alebo posedenie pri fontáne. Ich výzvy boli často spojené s rozličnými prejavmi posmechu. V prípade mojej intervencie nasledovalo ponižovanie mňa s diskusiou medzi policajtmí, že určite ponúkam svojim informátorom sexuálne služby, preto sú ku mne zmierliví. V prípade týchto intervencií na verejných priestranstvách dochádzalo k tomu, že sa ma informátori i informátorky zastávali, lebo ma považovali už za svoju, teda za súčasť ich komunity. Tieto prejavy na verejných priestranstvách boli zároveň demonštráciou praktík, súborne označovaných za prejavy konfliktného správania, ktoré sú marginalizovanej skupine pripisované stereotypne.

Podieľala som sa aj na verejnoprospešných prácach, čo bolo ďalšou činnosťou, cez ktorú prichádzalo k stieraniu bariér medzi mnou, ako privilegovanou osobou s celkom odlišným sociálnym statusom a sociálnymi sieťami, ako mali ľudia bez domova, s ktorými som počas výskumu pracovala.

Prespávanie či nocovanie bolo informátorkami aj informátormi považované za nevhodné kvôli predstave, že ich forma prespávania vo verejných priestranstvách, záhradných chatkách, stanoch alebo nimi postavených chatrčiach pre mňa nie je vhodná a postačujúca. Nerovnosť spojená s otázkou prespávania a spoločného nocovania bola zrejme najvýraznejším prejavom ustanovenej sociálnej rozdielnosti. V prípade ojedinelých návrhov na prespanie od informátorov, šlo o dôsledok intímnej priazne, čo by mohlo ohroziť moju bezpečnosť počas výskumu. Okrem potenciálneho nebezpečenstva, ktoré mohlo byť eliminované v prípade prespatia s viacerými informátormi či informátorkami, mohla táto súdržnosť viesť k vytváraniu konfliktov medzi jednotlivými informátormi či informátorkami, spojených s rozličnými prejavmi závidosti a žiarlivosti. Tie sa opakovali v prípadoch spoločného jedla, ale aj všeobecne pri trávení času.

Skrze všetky tieto prejavy každodennosti som sa snažila ukázať, že dlhodobá prítomnosť v teréne, teda moja rola výskumníčky, je podstatná nielen v tom, akým spôsobom sú vytvárané výskumné dáta a ich interpretácie, ale rovnako v tom, že som aktérkou, ktorá svojou pozíciou môže ovplyvňovať, zámerne či nebadane, fungovanie skúmanej sociálnej skupiny (Clifford, Marcus, 2011).

BEZDOMOVEC A BEZDOMOVECTVO

„*My sme síce bezdomovci, ale nie sme nijakí chudáci!*“ (žena, vek 32, Slovensko)

Téma bezdomovectva sa na rozdiel od zahraničného priestoru začína tematizovať v rámci českého a slovenského prostredia a dostávať do povedomia aj v rámci odborných štúdií až v 80. rokoch 20. storočia. Bezdomovectvo v našich končinách možno

vnímať ako dôsledok neregulovanej liberálnej ekonomiky a nedostatočného riešenia sociálnej a bytovej politiky. Zaoberanie sa nielen pojmom, ale najmä tým, čo fenomén bezdomovectva znamená v spoločnosti, sa odvíja od socioekonomických a politických, teda štrukturálnych zmien.

Bezdomovectvo je témou, ktorej sa v súčasnosti venuje pozornosť v rámci verejnej odbornej diskusie, v politike, v bežnej komunikácii; debata sa teda vedie na viacerých úrovniach.

V Českej či Slovenskej republike sa bezdomovectvo skúma z rozličných perspektív, pristupuje sa k nemu napríklad ako k forme extrémneho sociálneho vylúčenia (napr. Hradecký, Hradecká, 1996), ale aj z pohľadu sociológie domova, či ako vzťah medzi domovom a bezdomovectvom (napr. Keller, 2013). V poslednej dekáde dochádza čoraz viac k uplatňovaniu sociálno-antropologického prístupu – téma bezdomovectva sa totiž začala interpretovať aj prostredníctvom teoretických konceptov a metodológie, ktorú uplatňujeme v sociálnej antropológii (napr. Beňová, 2008; Hejnal, 2012, 2013; Holpuch, 2011; Toušek, 2009; Vašát, 2012).

Vymedzenie pojmu bezdomovectvo a bezdomovec je v rámci literatúry rozličné. Základnú predstavu definície bezdomovca ponúka Rossi (1989), ktorý rozlišuje medzi doslova osobami bez domova – tými, ktorí nemajú prístup k bežným, teda konvenčným typom obydľí, a tými osobami, ktoré sú vystavené nebezpečným, alebo okrajovým spôsobom prespávania a bývania (Rossi, Wright, Fisher, Willis, 1987: 1336). Rozsiahlu typológiu bezdomovectva obsažne definuje ETHOS – Európska typológia bezdomovectva a vylúčenia z bývania (FEANTSA), pričom rozlišuje osoby:

1. bez prístrešia (rooflessness – bez možnosti pobytu pod prístreškom 24 hodín denne, napríklad na ulici)
2. bez bývania (houselessness – osoby žijúce v rozličných zariadeniach, ako sú napríklad verejné ubytovne)
3. žijúce v neistých podmienkach (osoby, ktorým hrozí vysťahovanie, obeť domáceho násillia, domácnosti v bytoch bez právneho nároku)
4. žijúce v neprimeraných podmienkach (priveľa ľudí v byte, nevhodný technický stav budovy, v provizórnych stavbách, s neumožneným prístupom k pitnej vode či elektrine).

Toto definovanie ukazuje rôznorodosť a širokú škálu kategórií bezdomovectva, upozorňuje na komplexnosť problematiky bezdomovectva, ktorá sa týka osôb žijúcich priamo na ulici, a rovnako tých, ktorí sú bezdomovectvom ohrození. Kategorizácia tohto typu je ale prospešná i z hľadiska odlišnosti praktík a stratégií správania.

V rámci mojej práce variujem pojmy človek bez domova či ľudia bez domova s pojmami bezdomovec a bezdomovectvo. Zároveň je pre mňa dôležitá emická perspektíva, teda sebaaponímanie mojich informátorov a informátoriek: akým spôsobom o sebe uvažovali oni, alebo ako sa voči týmto pojmom vymedzovali. Táto zastrešujúca definícia v sebe zahŕňa množstvo konkrétností, praktík a životných trajektórií: od zjavného bezdomovectva, cez skryté až potenciálne bezdomovectvo. Zjavným bezdomovectvom rozumiem predovšetkým prespávanie na ulici, zdržiavanie sa na verejných priestranstvách, no tiež fungujúce pod záštitou sociálnych služieb či charitatívnych organizácií v nocľahárňach. Charakter prespávania v záhradných chatkách, stanoch, chatrčiach považujem tiež za prejav zjavného bezdomovectva, čo korešponduje najmä so sebaaponímaním informátorov či informátoriek. V rámci svojej práce som pracovala aj s osobami, ktoré sú postihnuté skrytým bezdomovectvom. Toto bezdomovectvo nie je zjavné a nemusí byť očividné podľa vonkajších znakov, stereotypne prisudzovaných ľuďom

bez domova, ako sú najmä špinavé oblečenie, zanedbaný výzor, smrad, opitosť. Skryté bezdomovectvo sa týka prevažne žien; informátorky využívali spočiatku možnosť prespávania po príbuzných, kamarátoch, či známych. S postupom času, keď dané osoby pociťovali väčšiu svoju stigmatizáciu, uchýľovali sa k prespávaniu v nebytových priestoroch, predovšetkým nezastrešených nejakou sociálnou, právnou či úradnou pomocou, napríklad v odstavených železničných vagónoch, garážach, ale aj v bývalých záhradkárskych kolóniách. Neobracanie sa na sociálne služby a odvrátenie sa od príbuzných či známych bolo často spôsobené silným pocitom viny a hanby informátoriek. Uvedomovanie si stigmatizácie osôb, ktoré napríklad stratili prácu a žiadnu nemôžu nájsť, je spojené s myšlienkami a pocitmi, že si za situáciu môžu sami. Táto stigma, akási morálna vina, ktorú spoločnosť na bezdomovcov i ďalšie marginálne skupiny (napríklad Rómov alebo migrantov) prenáša, vedie ľudí, ktorí sa ocitli v situácii bezdomovectva k tomu, že ho zdôvodnením „dobrovoľného bezdomovstva“ odmietajú, ako vysvetľuje i Goffmann (2003). To neznamená, že by sa človek dostal do situácie bezdomovectva dobrovoľne. V dôsledku štrukturálnych nerovností sa osoba nedobrovoľne ocitne na ulici, tieto štrukturálne dôsledky si neuvedomuje, no napríklad stigmatizáciu nezamestnaných si uvedomuje. Na základe toho uplatňuje stratégiu odmietnutia stigmaty tzv. „dobrovoľným bezdomovectvom“. V prípade žien to boli i situácie spojené s prežívaným domácim násilím i sexuálnym násilím a s následnou domnienkou, že si za situáciu môžu sami. Tretia kategória – potenciálne bezdomovectvo – znamená ohrozenie bezdomovectvom, ktoré v kontexte môjho výskumu vnímam najmä v prípade osôb žijúcich na ubytovniach, ľudí prepustených z väzenia, ale aj seniorov a mladých ľudí z detských domovov.

MEDZI VEREJNÝM A PRIVÁTNYM PRIESTOROM

„... tady je to ještě naše, ale už víme že dál nechodit, zkrátka za trať už nechod’ ani ty. My si dáme, vždyť to vidíš, ale tam to jede všechno...“ (muž, vek 55 rokov)

Zjavné bezdomovectvo je spájané s vyskytovaním sa vo verejných priestranstvách, napríklad na uliciach, v parkoch, na lavičkách alebo v blízkosti autobusových či železničných staníc. Táto zjavnosť, či viditeľnosť a zároveň akási nevhodnosť alebo nesuslušnosť nám udiera na naše zmyslové orgány, a to najmä v urbánnom prostredí. Bazálnou, no kľúčovou vlastnosťou priestoru je oddeľovanie, čo znamená, že priestor pracuje ako nástroj vymedzenia (Harvey, 2006: 339), preto je predmetom vytvárania a rozvíjania sociálnych vzťahov, ale rovnako i konfliktov.

Vyššie uvedená citácia v kontexte diskusie o priestore hovorí o praktikách spojených s vytváraním teritória. Priestor nad bývalou záhradkárskou kolóniou bol v tomto prípade privatizovaný jednou z viacerých skupiniek bezdomovcov, využívajúcich daný priestor. V okolí bývalej záhradkárskej kolónie členovia skupiny chodili pravidelne fárať, zbierať prevažne papier, občas i kovy. Dôležité je, že tento priestor bol opakovane využívaný konkrétnou skupinou, ktorá súčasne tento priestor považovala za vlastný. Ide o vymedzenie, keď je zrejmé, že priestor sa delí nielen fyzicky, ale proces delenia je spojený s vymedzovaním sa sociálnych skupín. V tomto prípade išlo o vymedzenie skupiny ľudí bez domova, ktorá síce konzumuje alkoholické nápoje, ale nepraktikuje aplikovanie tvrdých drog. Podstatnú rolu vo vymedzení priestoru mala miestna autorita – informátor, ktorý do bývalej záhradkárskej kolónie prišiel

medzi prvými, vydržal na tom mieste žiť doposiaľ, a to i vďaka sociálnym sieťam a recipročným vzťahom s osobami z väčšinovej spoločnosti. V tomto prípade informátor udržiaval vzťah najmä s majiteľkou blízkej záhrady, ktorú strážil v dobe jej neprítomnosti a staral sa o jej zvieru, rovnako tak udržiaval vzťah postavený na vzájomnej výmene informácií o dianí v lokalite s príslušníkmi mestskej polície.

Verejný priestor je o neustálom vyjednávaní pozícií, vstupujú doň politické procesy, majetkové pomery, vymedzenia na základe sociálneho statusu, hierarchií a autorít. Neznamená to, že v privátnom, v prípade ľudí bez domova skôr privatizovanom priestore, by to bolo bezproblémové, alebo že by tam nedochádzalo k vyjednávaniu sociálnych pozícií. Privatizovaný priestor, považovaný často za formu domova, má zároveň aj iné charakteristiky. Tie sú spájané, ako uvádza napríklad Keller (2013) v úvode do sociológie domova, s niekoľkými základnými charakteristikami domova.

Domov je tak symbolom bezpečia, zdrojom stimulácie a prostredím vhodným pre pomoc pri riešení problému s vlastnou identitou (Keller, 2013: 15). Domov tak nesie významy našej každodennosti. Pokiaľ hovorím o domove ako o mieste bezpečia, myslím tým miesto, kde má dotyčný či dotyčná pocit istoty sám pred sebou aj pred tými, s ktorými ho zdieľa. Pociť bezpečia, ktorý v sebe domov nesie, je v protiklade k pocitu ohrozenia, aký človek prežíva tam, kde sa cíti byť cudzí. Domov je súčasťou identity človeka, keďže sa s miestom a ľuďmi, s ním spojenými, identifikujeme. Kto má domov, nezažíva pocit vykorenenia, akéhosi „bezčasia“, ani anonymity. Domov predstavuje miesto, kde sa ľahšie človek vyrovnáva s najrôznejšími problémami a podnetmi, ktoré zažíva v ňom aj mimo neho.

Spájanie slov bezdomovec a domov sa môže javiť ako paradoxné, pôsobiace ako oxymoron, pričom z vyššie uvedenej definície je zrejmé, že domovom nemusíme rozumieť iba domov v zmysle fyzického miesta. Význam domova bezdomovcom môžu a často supľujú tí, s ktorými majú sociálne a emočné väzby, či už ľudia alebo napríklad aj „domáce“ zvieratá. V začiatkoch výskumu som sa stretávala s viacerými diskusiami, ktorých spoločným menovateľom bol paradox, prečo teda skúmam bezdomovcov, ktorí majú domov. Vzťahy medzi tým, čo je domovom a kto je bezdomovcom, nefungujú mechanicky a nie sú schematické. Skúmam tých, ktorí nemajú dlhodobé, stabilné a vyhovujúce bývanie. Formy supľovania pocitu domova – bezpečia, zdieľania, identity sú rozličné: napríklad združovaním sa, uľahčeným alkoholom alebo inými omamnými látkami⁵. Ako vysvetľujem vyššie, práve vymedzenie, ktoré v sebe nesie priestor a delí tak nielen jeho materiálnu, ale rovnako i sociálnu funkciu, môže byť zdrojom napätia, konfliktov aj násilia.

NÁSILIE V PERSPEKTÍVACH SOCIÁLNEJ ANTROPOLÓGIE

V antropológii sú konflikt i násilie chápané ako reakcia na kultúrne špecifické normy, hodnoty, ideológie alebo pohľady na fungovanie sveta. Násilie ako téma, ktorou by sa cielene zaoberali sociokultúrni antropológovia a antropologičky, sa dostáva do popredia až v priebehu posledných troch desaťročí. To neznamená, že by násilie doposiaľ nebolo dôležitou témou – tento posun bol skôr spôsobený ďalšími okolnosťami,

⁵ Záleží, o ktoré omamné látky ide. V prípade užívateľov marihuany bola moja skúsenosť podobná ako pri požívaní alkoholu – na rozdiel od aplikovania heroínu či pervitínu. V týchto prípadoch sa informátori či informátorky utiekali skôr do ústrania. To však vyplýva z charakteristiky účinkov daných drog.

spojenými s vývojom paradigiem v disciplíne samotnej a tiež dôsledkami, ktoré vyplývajú z uplatňovania etnografických metód. To teda znamená, že skúmanie násilia v rámci sociálnej či kultúrnej antropológie bolo veľmi ovplyvnené vývojom disciplíny samotnej – začiatkom 20. rokov sa k skúmaniu násilia pristupovalo pod vplyvom psychológie a funkcionalizmu – v domnienke, že násilie je prirodzeným sklonom človeka alebo produktom spoločenských podmienok. To viedlo k skúmaniu „násilných“ spoločností a utiekaniu sa k biologickým vysvetleniam takejto kategorizácie. Simmel (1950, pôvodne publikované 1908) predstavoval vzťahy medzi jednotlivcami a spoločnosťou s tým, že sa sústredil a zaoberal formami sociálnych interakcií s dôrazom na evolučné hľadisko, teda transformáciu od „primitívnych“ do mestských a moderných spoločností. Naproti tomu, v rámci vývoja disciplíny sa napríklad Chagnon (1968) zameril na domorodé amazonské komunity žijúce na hranici medzi Venezuelou a Brazíliou, ktoré kládli dôraz na to, čo je vnímané ako kultúrna záľuba v násilí a vojne. Pozornosť výskumu sa v tomto prípade sústredila na reprezentáciu, že násilie je inštitucionalizovanou a podstatnou súčasťou skúmanej spoločnosti (Chagnon, 1968). Niektoré práce sa uberali aj celkom opačným smerom, ktorý možno vnímať ako druhý extrém – zveličovanie a zdôrazňovanie mierumilovnosti študovanej spoločnosti (Briggs, 1970).

V posledných desaťročiach sa pri výskume násilia inklinuje skôr k nazeraniu naň cez kontext regiónu či štátu, so sústredením sa na globálny a politický systém. Ako prehľadne rekapitulujú Schmidt a Schroeder (2001), v súčasnej dobe sú to tri hlavné prístupy, ktorými je možné pristupovať k skúmaniu násilia: 1) Zameranie sa na etickú perspektívu, politické príčiny konfliktov; 2) Zameranie sa na kognitívny prístup, emické perspektívy príčin a spôsobov, ako sa vytvára vojna v danej skúmanej spoločnosti; 3) Zameranie sa na skúsenosti, ktoré nezdôrazňujú násilie ako konflikt prebiehajúci vyslovene vnútri skupiny, ale skôr ako určitý kontext, ktorý súvisí s vymedzovaním vlastnej subjektivity (Schmidt, Schroeder, 2001: 1). Takto vymedzené prístupy sú skôr akýmsi ideálnym typom, čo neznačí, že každý výskum zameraný na prejavy násilia by mal obsahovať alebo obsahuje každú z týchto zložiek. Uvádzam to skôr pre upozornenie na rôznorodosť prístupov, akými je možné tému uchopiť.

V rámci spomínaných posledných troch dekád sa výskumníci a výskumníčky zameriavajú na skúmanie násilia čoraz viac s dôrazom na štrukturálne podmienky spoločnosti, nielen na zjavné násilie, napríklad fyzický útok či vojnu, ale rovnako aj na kontext – formy a prejavy násilia, ktoré vstupujú do našej každodennosti (napr. Das, 2007; Scheper-Hughes, 1992).

Z môjho pohľadu je tiež dôležité, že uskutočnenie etnografického výskumu v prostredí, kde je násilie každodennou súčasťou života skúmaného prostredia, je veľmi náročné. S tým značne súvisí rozhodovanie, ako uchopiť nastavenie kvalitatívneho výskumu, aké metódy a techniky výskumu zvoliť, ako počas výskumu postupovať a ako vytvorené dáta interpretovať. Podstatné je aj to, že ja ako výskumníčka nie som iba prizerajúcou sa pozorovateľkou, ale som súčasťou situácií, ktoré sa počas výskumu dejú. Z toho vyplýva, že už od vstupu do terénu až po vytváranie dát a ich interpretácie, som dôležitou súčasťou celého procesu a ovplyvňujem tak proces, ako i výsledok. V terénnom výskume, kde sa výskumníčka či výskumník musí vyrovnávať s násilím, je o to podstatnejšou otázkou reflexivita, etika i otázka bezpečnosti.

PREJAVY A VÝZNAMY NÁSILIA V KONTEXTE VÝSKUMU

V terénnej poznámke, ktorú som vybrala pre uvedenie štúdie, sa dotýkam prejavov vymedzovania vyplývajúceho zo sociálnych kategórií a očakávaní na základe toho, že človek je kategorizovaný ako žena a muž. Túto časť z terénnych poznámok som zvolila preto, že je výsekom už zo začiatku výskumu – ide o ilustrácia jednej z prvých situácií, keď som si uvedomila, že formy násilia – verbálneho, fyzického, sexuálneho a symbolického – sú problematickou, no dôležitou témou.

Tiež som si uvedomila, že tieto formy násilia sa na prvý pohľad nelíšia od prejavov, ktoré by som eventuálne mohla sledovať a zažívať v inom, napríklad aj vo vlastnom rodinnom prostredí. Zároveň sú to prejavy, ktoré boli vo väčšine prípadov príčinou bezdomovectva mojich informátoriek. Skúsenosti, ktoré ženy bez domova zažili vo svojom rodinnom prostredí, ale zažívali ich aj po tom, čo sa dostali i dôsledkom domáceho násilia na ulicu, boli tými, čo signifikantne súviseli s prejavmi násilia a gendrom, teda aj s pripisovaním rolí a očakávaniami súvisiacimi s tým, že je niekto klasifikovaný ako žena či muž.

Počas výskumu som nepracovala s domácnosťami s konvenčným bývaním, kde by som sledovala dlhodobu prejavy domáceho násilia a proces, ako sa obe domáceho násilia dostali do situácie bezdomovectva. Pracovala som však so ženami i mužmi so skúsenosťou domáceho násilia, čo sa prejavovalo v ich reflexiách počas našej spolupráce, aj explicitne pri rozhovoroch i v prosbách o pomoc pri hľadaní psychoterapeutickej služby.

V rámci akademického diskurzu sa v súvislosti s pojmom domáce násilie stretávame s tým, že zdôrazňuje rodovú stránku. Či už je to termín domáce násilie, týranie manželky alebo zneužívanie žien (Straus, Gelles, Steinmetz, 1980), sú to definície upozorňujúce na násilie páchané na ženách. Pri komplexnosti, ktorá súvisí i s príčinami bezdomovectva žien, ale tak isto aj mužov, hrá dôležitú úlohu skúsenosť s formami násilia. Pokiaľ hovorím o domácom násilí, netýka sa iba žien, ale rovnako aj mužov. I v prípadoch, keď je žena obeťou a muž násilníkom, sa partnerské násilie týka ich oboch. Domáce násilia však nie je jednostranné a nefunguje iba v rámci heterosexuálnych partnerstiev.

Domáce násilie však nie je definíciou, ktorá by bola synonymom pre partnerské násilie. Môže ísť rovnako o prejavy násilia medzi súrodencami a rodičmi (Mooney, 2000). Opakovanou príčinou, ktorá súvisela s bezdomovectvom informátoriek, bolo domáce násilie zažívané od rodičov, prejavované slovným týraním, fyzickými trestami aj sexuálnym obťažovaním.

Vrátim sa k častiam úvodnej terénnej poznámky. Ako ukazujem už v nej, očakávania spojené s genderom poukazujú na očakávania spájané so ženami aj mužmi. V rámci citácie: „...on je celý deň tu, preberá sa zhnitou zeleninou, to není pre chlapa.“ Iveta zdôrazňuje rodové role vo vzťahu k práci.

Kým ona si našla platené zamestnanie vďaka sociálnym sieťam mimo komunitu ľudí bez domova, jej partner sa staral o zabezpečovanie potravín vozením zeleniny a ovocia z blízkeho skladu. Jej predstavy o tom, ako jej partner vníma svoju pozíciu, boli viazané na očakávanú nespokojnosť z jeho strany a nestotožňovanie sa s touto rolou, ktorá v jej uvažovaní mohla viesť k vybijaniu si zlosti.

Očakávania, ktoré sa spájajú s jej partnerom, ale rovnako tak s ňou samotnou, sa ukazujú v časti citácie: „Ale asi to tak má byť, neviem, no ja nie som jeho manželka, takže by nemal, my spolu iba sme.“ Iveta v nej tematizuje predstavy, hodnoty a nor-

my, ktoré súvisia s manželstvom. Je to časť z našej diskusie o tom, aké nároky má muž na ženu v rámci ich partnerského spolužitia a ako sa tieto nároky menia vďaka manželskému zväzku. Iveta mi vtedy dôrazne prirovnávala manželstvo k prechodu, keď sa stáva žena majetkom manžela. Táto predstava sa čiastočne dostáva do ďalšej časti citácie: „*Ale tak to vieš, keď ty budeš mať muža, tak sa aj vydáš? To už budeš jeho. Ale tak ty si ešte mladá, také dievčatko. A prečo nie si ty vydatá, máš vôbec deti?*“ Táto citácia je zároveň vhodná pre ilustrovanie opakovaných očakávaní súvisiacich so mnou, keď som pre nich bola predovšetkým ženou, ktorá by mala byť vydatá a starať sa o deti – pozícia výskumníčky bola pre nich (ženy aj mužov) často neuchopiteľná.

V rámci perspektívy zamerania sa na bezdomovectvo žien je verbálne a fyzické násilie často prepájané so sexuálnym násilím. Toto sa opakovalo v rámci rozhovorov s väčšinou žien, s ktorými som počas výskumu doposiaľ spolupracovala. Nielen moja výskumná skúsenosť nasvedčuje o tom, že sexuálne násilie je významným faktorom bezdomovectva žien. Ako uvádza i Williams (1998), prepojenie medzi domácim a často s tým spojeným sexuálnym násilím a bezdomovectvom je výrazným dôvodom bezdomovectva žien a je to najvýraznejší z faktorov, ktorým sa líši bezdomovectvo mužov a žien, i keď príčiny bezdomovectva sú vždy kombináciou viacerých faktorov (Williams, 1998).

Sexuálne násilie je prejavom, ktorý ukazuje dichotómiu maskulinity a feminity, ukazuje rozdiely, ktoré sú spájané s predstavami o schopnostiach žien a mužov. Tieto prejavy môžu vyústiť až do diskurzu „boja pohlaví“ (Bourdieu, 2000), to sa môže prejavovať rôzne: od verbálnych narážok rôzneho typu, tých, ktorých predmetom je prejav humoru, až po tie, ktorú sú zámerným útokom na charakteristiku muža alebo ženy. Zároveň sú to prejavy, ktoré sa môžu posúvať od verbálnych násilných prejavov až po sexuálne.

V rámci výskumu som sa pri trávení času so ženami často dostávala do situácií, keď bez toho, že by som tému skúseností s násilím sama tematizovala, informátorky ju samé otvorili. Bolo to najmä pri spoločných činnostiach a postupom času aj vtedy, keď náš vzťah už bol dôvernejší a ony vo mne videli okrem výskumníčky predovšetkým ženu, ktorá by pre ich skúsenosti mohla mať pochopenie.

Väčšina žien, s ktorými som mala možnosť tráviť čas počas výskumu, sa počas svojho života stretla s domácim násilím; vyvstalo buď z ich partnerského vzťahu s mužom, alebo zo vzťahu s nejakým mužským príbuzným, napríklad otcom alebo ujom či strýkom. K tomu, že sa často rozhodli ujsť z predošlého domova, často viedlo násilie, ktoré ich príbuzní praktikovali na potomkoch informátoriek.

„Asi si myslíš, že som úplne blbá, že s ním som, ale jeho už aspoň poznám.“ (žena, vek 42 rokov, Praha)

Viacere z mojich informátoriek boli vystavené sexuálnemu násiliu aj počas obdobia, ktoré trávili už na ulici. Opakovane zotrúvanie v partnerstvách, kde zažívali sexuálne násilie, patrilo k stratégiám nájsť aspoň nejakú formu bezpečia. Tá súvisela s tým, že šlo o násilie poznané. Pre informátorky to bola vždy lepšia voľba ako odchod od partnera a prespávanie na verejných priestranstvách, kde by boli vystavené väčšiemu množstvu možných páchatel'ov.

Okrem toho sexuálna aktivita bola opakovane určitou formou obchodu, teda praktikou, ako sa mohli informátorky dostať k peniazom. Podstatnejšia však bola prostitúcia ako nástroj či stratégia pre zabezpečenie si jedla a záštity, ochrany počas nocovania. Takýto vzťah bol reprezentovaný akýmsi „partnerom na oko“, ktorý síce

mohol byť rovnako násilníkom, ale stále bol jeden oproti nebezpečenstvu, ktoré bolo prítomné vo verejných priestranstvách. Zároveň s touto praktikou súvisí zvyknutie si na typ správania – pokiaľ je nejaké správanie považované za časté, hoci ide o správanie násilné, je tendencia považovať ho za prijateľné.

„Já s vámi ale nemohu mluvit, musím počkat, co řekne Karel, musíte počkat ... nemohu jet sama na úřad, co jim řeknu, to se přece nesluší, abych se já stěžovala...“
(žena, vek 50 rokov, Kladno)

Možno ešte podstatnejšími prejavmi násilia pri skúmaní fenoménu bezdomovectva sú prejavy, ktoré nie sú viditeľné ako dôsledok fyzických a sexuálnych útokov, ale tie, ktoré fungujú ako manipulácia, či „znásilnenie“ myslenia. Symbolické násilie je tak súčasťou každodenných interakcií, ktoré nepôsobia na prvý pohľad násilne a nie sú tak ani obeťami násilia interpretované.

Ako uvádza Schmidt a Schroeder: „1) Násilie nie je nikdy úplne výstredné, ale vždy vyjadruje nejaký druh vzťahu s inou stranou a násilnými činmi necieli na niekoho náhodne. 2) Násilie nie je nikdy úplne nezmyselné. Môže sa daná udalosť zdať nezmyselnou, ale rozhodne nejde o bezvýznamný vzťah obeť a pozorovateľa. Ako sociálna aktivita nikdy nemôže byť úplne oddelená od inštrumentálnej racionality. 3) Násilie nie je nikdy úplne izolovaným činom. Súvisí s konkurenčnými vzťahmi, historickým procesom, ktorý môže byť vyvrcholením na základe mnohých premien, v rámci analyzovania konfliktnej trajektórie.“ (Schmidt, Schroeder, 2001: 3).

Na prvý pohľad maskované prejavy, keď sa násilie prejavuje prostredníctvom symbolov, sú dôležité i v kontexte tu interpretovaného výskumu. Cohen (1990) argumentuje tým, že symboly nevznikajú spontánne; hovorí, že sú v rámci spoločnosti vytvárané v procese, vždy vo vzťahu k rozdeľovaniu zdrojov, sú reakciou na reštrukturalizáciu spoločnosti. Bourdieu (2000) popisuje symbolické násilie ako osvojovanie si foriem podvedomých schém vnímania, hodnotenia a vymedzovania, teda habitu. Tieto schémy sú na základe používaných sociálnych štruktúr vnímané ako pravdivé.

Symbolické násilie sa v kontexte môjho výskumu prejavovalo v rozličných každodenných situáciách, s ohľadom na genderovú perspektívu najmä vtedy, ak boli informátorky presvedčené o tom, že nemôžu urobiť nejaké rozhodnutie po svojom vlastnom uvážení, ale sú povinné zdieľať názor partnera. Situácie, keď by informátorky demonštrovali svoju autonómiu, boli neprípustnými i pre ne samotné. Neraz i mojím pôsobením dochádzalo k nedorozumeniam kvôli konfrontáciám, keď som k ich partnerom pristupovala ako k rovnocenným, nie nadradeným kvôli tomu, že sú muži.

Symbolické násilie v kontexte môjho výskumu v genderovej perspektíve považujem za najvýraznejší prejav nerovnováhy, či prejav nadvlády.

VLASTNÁ SKÚSENOSŤ A JEJ REFLEXIA

V rámci celého výskumu a spracúvania dát mi sa mi v mysli opakovali otázky, prečo so mnou informátori a informátorky spolupracovali, alebo nespupracovali, ako uvažovali o našom vzťahu, či som pre nich bola prostriedkom, akým získať pomoc, či naša spolupráca nebola nátlakom, alebo cítenou povinnosťou, či som ja sama nebola tou, kto na nich uplatňoval násilie. Všetky tieto otázky sú podstatné v rámci toho, aké bolo moje správanie počas výskumu a pri interpretácii vytvorených dát.

Už pred vstupom do terénu mi bolo zrejme, že dôležitou témou je etická stránka výskumu, teda chránenie svojich informátorov a informátoriek. Primárne som sa však otázke bezpečnosti či nebezpečenstva počas terénneho výskumu nevenovala. Tému nebezpečného prostredia výborne popisuje Matoušek (2004), ktorý tvrdí, že „pokiaľ výskumník pracuje s nebezpečenstvom v teréne nevedome, znamená to, že sa spolieha skôr na okamžitú reakciu, na schopnosť improvizácie, na akýsi šiesty zmysel“ (Matoušek 2004: 54).

Dôležitým faktorom pre to, že som začala tematizovať násilie ako súčasť môjho výskumu, boli aj moje vlastné skúsenosti s prejavmi násilia voči mne, ktoré – ako vyplynulo po siahodhlých diskusiách s mojimi kolegami, čo sa viac či menej venujú výskumne oblastiam sociálnej marginalizácie, – sú špecifické vďaka mojej pozícii ženy, výskumníčky.

Toto je tiež čiastočné vysvetlenie, prečo sa téme venujem až s odstupom času. Odstup a aspoň snaha o tematizovanie témy násilia ako každodennej skutočnosti prežíwanej v terénnom výskume vyplýval sprvoti z toho, že bezprostredné skúsenosti z uplynulého dňa som rozoberala maximálne v rámci terénneho denníka, prípadne pri telefonátoch s blízkymi ľuďmi, no bolo to pre mňa nesmierne náročné a spočiatku i tabuizované v rámci odbornej diskusie. Na príkoria súvisiace s rozdielnosťou medzi výskumníkmi a výskumníčkami upozorňuje kriticky Fatková (2013), ktorá výborne zhŕňa tabuizáciu témy sexualita výskumníka či výskumníčky. Napríklad aj Skidmore (2009) tematizuje identitu ženy-výskumníčky.

V prvých mesiacoch terénneho výskumu som sa opakovane musela vyrovnávať s očakávaniami informátorov, ktorí si vysvetľovali môj záujem o ich spôsob života a podieľanie sa na ich činnostiach ako sexuálny. Ten bol jednak verbalizovaný, ale v niektorých prípadoch som sa musela vyrovnáť so sexuálnym obťažovaním, ktoré bolo sprevádzané dotykmi. Tieto situácie som sa snažila spočiatku obrátiť na vtip, čo sa vždy nestretávalo s pochopením. V niektorých prípadoch prejavy sexuálneho obťažovania viedli k tomu, že som spoluprácu s tými informátormi ukončila.

V rámci vlastných reflexií by som rada zmienila situáciu vykresľujúcu konflikt s jednou z mojich informátoriek na Slovensku.

„No pozri na ňu, zase je tu, tá krava. Čo tu furt robíš?“ (žena, vek 50 rokov, Slovensko)

Uvedená citácia je časťou monológu, ktorým som bola jeden deň konfrontovaná jednou z informátoriek, pričom v kontexte udalostí šlo o jej neustále podozrievanie, že môj skutočný zámer pri trávení času so skúmanou komunitou je spojený s mojím sexuálnym záujmom o jej partnera a stálym spochybňovaním toho, že by som naozaj mohla robiť nejaký výskum. Toto očakávanie však bolo spojené s jej predstavami o tom, čomu sa žena môže a má venovať, takže šlo o uplatňovanie rodového stereotypu.

Po prvých mesiacoch výskumu som sa domnievala, že oblasť prejavov násilia vo vzťahu ku mne je tou oblasťou, o ktorej sa predsa nemá hovoriť. Išlo o domnienku, že skrátka moje skúsenosti – nech sú akokoľvek problematické, traumatizujúce, alebo pre mňa osobne dôležité – nie sú tou témou, ktorou by som sa mala zaoberať v rámci odbornej diskusie, skôr v tom vyhrávali v rámci očakávaní hodnotenia druhých.

„To jo, to máš pravdu, ona je také kouzelné děvčátko, taková holčička, ona mi připomíná maminku. Baruško, vy jste také kouzelné děvčátko.“ (muž, vek 55 rokov, Praha)

Viaceré z osobných skúseností súvisia s prejavmi sexuálneho obťažovania, keď moja pozícia medzi informátormi a informátorkami bola vnímaná opakovane tak, že spĺňala ich predstavy o prostitútke i matke – prejavy záujmu, starostlivosti o vonkajšie znaky ako dlhé vlasy či vizáž obce.

Po týchto skúsenostiach som v snahe predísť ďalším prejavom obťažovania či nebezpečenstva skúšala na viaceré problematické miesta dochádzať s mužskými kolegami, či už s výskumníkmi alebo sociálnymi pracovníkmi. Praktikovanie stretávania sa s informátormi a informátorkami vo dvojici sú vlastné práve sociálnej práci, i keď v ich ponímaní ide o klientov; pre antropológiu však takáto stratégia nie je obvyklá.

Návšteva vo dvojici neraz vytvárala bariéru v komunikácii a evidentný pocit kontroly, čo sťažovalo vzájomný vzťah.

Po vyhodnotení závažnosti hroziaceho nebezpečenstva som spoluprácu s niektorými informátormi i informátorkami ukončila a s niektorými som sa stretávala výhradne na verejných priestranstvách, ktoré boli skôr neutrálnym priestorom pre rozhovory.

Guillemín a Gillam (2004) vysvetľujú, že neexistuje jediná správna prax, ktorou by sa dali vyriešiť všetky eticky dôležité okamihy, na ktoré počas práce vo výskume narážame. Tak či onak, sebareflexivita má byť súčasťou výskumnej praxe.

Uvedomujem si, že náročnosť diskusií i spoločne prežívaných situácií, ktorých predmetom bola skúsenosť s násilím, bola vzájomná, preto som vďačná informátorkám i informátorom za spoluprácu.

Skúsenosti tohto charakteru sú vyčerpávajúce, preto som hľadala spôsoby, ako sa s náročnými situáciami vyrovnávať. Tu opäť vidím prínosný nástroj používaný sociálnymi pracovníkmi, a to supervíziu – nie však v zmysle spolupráce so školiteľom či školiteľkou, ale nástroj podpory sociálnym poradcom, ktorí pracujúcim v pomáhajúcich profesiách napomáha v ich vyrovnávaní sa s náročnými situáciami i hranicami medzi pracovníkom a klientom.

ZÁVER

Násilie v jeho verbálnych, fyzických, sexuálnych i symbolických prejavoch bolo súčasťou každodennej skúsenosti i stratégií správania skúmanej sociálnej skupiny. Mojou snahou bolo zodpovedať otázku, akými spôsobmi sa prejavuje násilie v rámci výskumu upriameného na bezdomovectvo. To som sa pokúsila analyzovať a priblížiť pomocou príkladov vychádzajúcich z uplynulého štvorročného výskumu so zameraním sa na genderovú perspektívu.

Predstavila som tiež, ako sa v každodenných interakciách menila moja pozicionálna a ako sa dá predchádzať určitým situáciám, ktoré možno považovať za nebezpečné. Nebezpečenstvo vo výskume, zažívané na sebe samej alebo sprostredkované – cez príbehy osôb, s ktorými pracujem, – nie sú senzáciou či hľadaním dobrodružstva. Tieto skúsenosti nie sú ani výsadou výskumu sústredeného na bezdomovectvo, či osoby sociálne marginalizované. Za dôležité nakoniec považujem dodať, že zistenia spojené s prejavmi násillia na informátorkách boli po vzájomnej dohode konzultované s pracovníkmi sociálnych služieb a prispeli k mojim snahám o angažovanosť v podpore ľudí bez domova a riešenie problematiky bezdomovectva. Viaceré z informátoriek sa tiež začali angažovať v organizáciách spolupracujúcich s ľuďmi bez domova.

LITERATÚRA

- Beňová, N. (2008). *Bezdomovci, ľudia ako my*. Bratislava: o.z. Proti prúdu.
- Bourdieu, P. F. (2000). *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Bourgois, P. (2003). *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourgois, P., Schonberg, J. (2009). *Righteous Dopefiend*. Los Angeles: University of California Press.
- Briggs, J. L. (1970). *Never in anger: Portrait of an Eskimo family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cohen, R. (1990). *Culture and conflict in Egyptian-Israeli relations: A dialogue of the deaf*. Bloomington, Indiana University Press.
- Clifford, J., Marcus, G. E. (2011). *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. 25th anniversary ed. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Das, V. (2007). *Life and Words*. Berkeley: University of California Press.
- Douglas, M. (2001). *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London; New York: Routledge.
- Emerson, R. M., Fretz, R. I., Shaw, L. L. (1995). *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fatková, G. (2013). O čem se nemluví: Příspevek k problematice sexuality terénního výzkumníka. In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 14(1), 36–48.
- FEANTSA. n.d. ETHOS - European Typology on Homelessness and Housing Exclusion. Dostupné na <http://www.feantsa.org/spip.php?article120&lang=en>
- Fox, N., (2009). *Using Interviews in a Research Project*. The NIHR RDS for the East Midlands/Yorkshire & the Humber.
- Goffman, E. (2003): *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: SLON.
- Guillemin, M., Gilliam, L. (2004). „Etika, reflexivita a ‚eticky důležité okamžiky‘ ve výzkumu“. In: *Biograf* (35): 47 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3502>.
- Gupta, A., Ferguson, G. (1992). „Beyond “Culture”: Space, Identity, and the Politics of Difference“. In: *Cultural Anthropology*, 7(1), 6–23.
- Gupta, A., Ferguson, G. (1997). „Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era“. In: A. Gupta, J. Ferguson (Eds.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Durham: Duke University Press Books (s. 1–29).
- Haidt, J. (2003). The moral emotions. In: R. J. Davidson, K. R. Scherer, H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences*. Oxford: Oxford University Press (s. 852–870).
- Hammersley, M., Atkinson, P. (2007). *Ethnography – Principles in practice*. Routledge.
- Harvey, D. (2006). *Limits to Capital*. London; New York: Verso.
- Hejnal, O. (2012). „Antropologův den mezi ‚klienty represe‘. Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě.“ In: *AntropoWebzín*, 8(3), 141–152.
- Hejnal, O. (2013). „Hilton jako ‚fekální dvůr‘. Socioprostorové aspekty bezdomovectví.“ In: *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 49(2), 241–267.
- Holpuch, P. (2011). „Bezdomovectví jako přístup k životu.“ In: *Biograf*, (54): 112 odst., 3–29.
- Hradecký, I., Hradecká, V. (1996). *Bezdomovství – extrémní vyloučení*. Praha: Naděje.
- Chagnon, N. (1968). *Yanomamo: The fierce people*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Keller, J. (2013). *Posvácení bezdomovců. Úvod do sociologie domova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matoušek, P. (2004): Výzkumník v nebezpečném prostředí. In: *Biograf*, (35): 80 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v3504>.
- Mooney, J. (2000). „Revealing the hidden figure of domestic violence.“ In: J. Hanmer, C. Itzin (Eds.), *Home truths about domestic violence: feminist influences on policy and practice a reader*. London: Routledge (s. 24–43).
- Rossi, P. H., Wright, J. D., Fisher, G. A., Willis, G. (1987). „The Urban Homeless: Estimating Composition and Size“, In: *Science*, 235, 1336–1341.
- Rossi, P. H. (1989). *Down and Out in America: The Origins of Homelessness*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Scheper-Hughes, N. (1992). *Death Without*

- Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Schmidt, B. E., Schroeder, I. W. (2001). *Anthropology of Violence and Conflict*. Psychology Press.
- Simmel, G. (1950). *Sociology of Georg Simmel*. Translated, edited, and with an introduction by Kurt H. Wolff. Glencoe, IL: Free Press.
- Skidmore, M. (2009). Secrecy and Trust in the Affective Field: Conducting Fieldwork in Burma. In: K. M. Huggins, M.-L. Glebbeek (Eds.), *Women fielding danger*. Rowman & Littlefield Publishers, INC (s. 301-323).
- Spradley, J. P. (1980). *Participant Observation*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Straus, M. A., Gelles, R. J., Steinmetz, S. K. (1980). *Behind closed doors: violence in the American family*. Newbury Park, CA: Sage.
- Toušek, L. (2009). „Problematika vytváření relačních dat: příklad analýzy sociálních sítí bezdomovců.“ In: *AntropoWebzin*, 2-3, 35-41.
- Vašát, P. (2012). „Studium bezdomovectví v USA. Inspirace pro výzkum v ČR.“ In: *Český lid*, 99(2), 129-149.
- Williams, J. C. (1998). Domestic Violence and Poverty: The Narratives of Homeless Women. In: *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 19(2), Varieties of Women's Oral History, 143-165.

O AUTORKE

BARBORA BÍROVÁ - vyštudovala sociálnu antropológiu na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti pokračuje v doktorandskom štúdiu na Univerzite Karlovej v Prahe, v rámci odboru Integrované štúdium človeka - obecná antropológia. Dlhodobo sa zaoberá výskumom fenoménu bezdomovectva v urbánnom prostredí, zaujíma sa o koncept reziliencie, formy angažovanosti a aplikovateľnosti antropológie. V spolku Anthropictures pracuje vo výskumných projektoch zameraných na urbánne prostredie, územný a komunitný rozvoj.